

Godelieve Laureys

KOPPIG ALS EEN EZEL - ENVIS SOM EN ÅSNA
Dierensymboliek in het Nederlands en het Zweeds

Het is niet echt moeilijk een geschikt onderwerp te vinden voor een lezing ter ere van Amy Van Marken. Haar eruditie en ruime belangstelling, zoals die blijkt uit haar diverse wetenschappelijke activiteiten en uit haar publicaties over een brede waaier van onderwerpen zouden zowel een bijdrage op het gebied van de Zweedse, Deense, Noorse als van de IJslandse literatuur rechtvaardigen. Bij tal van onderwerpen zou men op een natuurlijke wijze een aanknopingspunt kunnen vinden in haar werk, waarbij zowel probleemstellingen op het terrein van de gender-studies, de vertaalwetenschap, als de receptieesthetica zouden kunnen worden uitgediept.

Voor mij persoonlijk was de meest natuurlijke link het Zweedse woordenboekproject, dat ik in de geestelijke erfenis van Professor Amy Van Marken aantrof, toen ik haar hier in Groningen opvolgde en waaraan ik tijdens mijn Groningse hoogleraarschap concreet gestalte heb gegeven.

Onder de titel *Het bestiale in Van Dale* bundelde de Uitgeverij Van Dale Lexicografie een vijfhonderdtal vergelijkingen met dieren in vijf talen. Dit fraai geïllustreerde bundeltje met tekeningen van Peter Vos werd als nieuwjaarsgroet bij de aanvang van 1993 aan relaties van de uitgeverij toegestuurd.

Het bundeltje is gebaseerd op de Nederlandse, Franse, Engelse, Duitse en Spaanse bestanden, die de onderlegger vormen voor de Van Dale vertaalwoordenboeken. Aan de computer werd de opdracht gegeven trefwoorden op te sporen waarbij een voorbeeldzin met *als* of de respectieve vertaalequivalenten *comme*, *as*, *wie* of *como* voorkomt. "Als de levenbarende guppy heeft de printer daarop de halve dierentuin bevrijd uit de woordenboeken", zo lezen we in de inleiding van Albert Hoffstädt. De excerpten werden vervolgens geordend per dier, zodat alle vergelijkingen die gaan over de referentengroep *koe* bij elkaar staan, ook als het eigenlijke trefwoord respectievelijk *vache*, *cow*, *Kuh*, of *vaca* was. Aangezien de bestanden van Van Dale - alsnog - uitgaan van "lexicale eenheden" (d.w.z. een bepaalde vorm gekoppeld aan één of meer betekenissen) en niet van

begripscategorieën, moest bij deze bewerking "het hoogste dier", de mens, ingeschakeld worden. Mochten de bestanden in de toekomst geordend worden als semantische data-bases, dan zou de computer ook netjes alle Nederlands- en Spaanssprekende koeien bij elkaar kunnen brengen, en de Duitse *Ente* achter de Franse *canard* doen aanwaggelen. De ambitie van meta-lexicografen om meertalige bestanden via begripshiërarchieën aan elkaar te koppelen is nog niet gerealiseerd, ook al gaat het om een groep trefwoorden horend tot een relatief gesloten semantisch paradigma, dat met de label "zoologie" wordt aangeduid. Concreet wordt in de lijst het semantische begrip vertegenwoordigd door het corresponderende Nederlandse trefwoord. Het Nederlands wordt m.a.w. gehanteerd als metataal. I.p.v. het Nederlandse woord *koe* of *ezel* had er net zo goed een plaatje kunnen staan:

ezel	
besluiteloos	F être comme l'âne de Buridan
dom	N dom als een ezel
	F bête comme un âne
dronken	F soûl/plein comme une bourrique
koppig	N koppig als een ezel
	F têtu comme un âne/comme une bourrique
vals	F méchant comme un âne rouge
vlijtig	S trabajar como un burro
zwaarbeladen	D bepackt wie ein Esel
	F chargé comme un baudet

Honderdtweeëndertig dieren passeren de revue en ze zijn samen goed voor een vijfhonderdtal vergelijkingen. Achteraan in het boekje staat een lijst met honderdzevenenzeventig eigenschappen afgedrukt die deze honderdtweeëndertig dieren samen vertonen. Lang niet alle dieren zijn vertegenwoordigd in de vijf talen, maar sommige dieren worden ook door de mens meerdere eigenschappen toegedicht. En sommige eigenschappen kenmerken meer dan één dier. Alleen al in het Nederlands kan iemand *dronken* zijn als een *varken*, een *uil*, of een *meeuw*.

Hier komt meteen ook de beperking van de lijst aan het licht. Zou men echt alleen in het Duits kunnen zeggen *singen wie ein Nachtigal*? Ook

chanter comme un rossignol en zelfs *zingen als een nachtegaal* komen me toch bekend voor! Zouden Franse leeuwen alleen maar moedig zijn en niet sterk? en Duitse leeuwen alleen brullen en vechten maar niet moedig zijn? En waar is tenslotte de klauwende, fiere Vlaamse leeuw gebleven? U begrijpt het: de lijst is gebaseerd op de concrete Van Dale - bestanden voor bilinguale woordenboeken en dus enigszins lukraak en zeker niet exhaustief. Ik haast me echter om te zeggen dat wetenschappelijke volledigheid ook niet werd nagestreefd door de samenstellers van de lijst. Het bundeltje was immers bedoeld als een aardige attentie en dat is het ook zeer zeker geworden, niet in het minst door de meesterlijke, ironische inleiding van de hand van Albert Hoffstädt, in een fris en parelend Nederlands geschreven.

Het bundeltje instigeerde mij meteen om vergelijkingen met dieren in de Scandinavische talen onder de loep te nemen en meer bepaald het boekwerkje aan te vullen met het Zweeds. Ik werd hierbij geprikkeld door de gedachte dat na de voltooiing van het Van Dale Nederlands-Zweeds / Zweeds-Nederlandse woordenboek, dat onder mijn leiding aan het Scandinavisch Instituut van deze universiteit wordt uitgevoerd, de nieuwsjaarsgeschenkjes van Van Dale Lexicografie ook de Zweedse woordenweelde zullen omvatten.

De gedachte sprak me ook aan, omdat ik altijd al gefascineerd ben geweest door de verwantschap tussen het Nederlands en de Scandinavische talen m.b.t. fraseologie en in het bijzonder m.b.t. beeldspraak en metaforen. Contrastieve semantiek is een tak binnen de taalkunde die thans hernieuwde aandacht krijgt. Tot op zekere hoogte vindt het hier gepresenteerde onderzoek goede aansluiting bij een onderzoeksproject over vergelijkende metaforiek, dat aan de Universiteit van Göteborg wordt uitgevoerd o.l.v. Kerstin Norén.

*

Uit de lijst van honderdzevenenzeventig eigenschappen die aan de honderdweëndertig dieren worden toegeschreven had ik heel wat beeldrijke titels kunnen puren, maar aangezien enige "koppigheid" noch Amy Van Marken, noch mijzelf vreemd is en het bovendien een eigenschap is die niet alleen tot de stereotypen van de Noordse mentaliteit hoort, maar die ook als een karaktertrek van de bewoners van de Groningse regio staat

geboekstaafd, vond ik *Envis som en ásna - Koppig als een ezel* een wel erg toepasselijke titel.

Spreekwoorden zijn korte kernachtige uitdrukkingen, die een algemeen aanvaarde waarheid omvatten. De volgende vier eigenschappen zijn kenmerkend voor spreekwoorden:

- 1) *vormkenmerken*: gelexicaliseerde uitdrukkingen met syntactische en morfologische stereotypieën. Gebruik van poëtische stijlmiddelen: ritme, rijm, klankassociaties, alliteraties, tegenstellingen, parallelismen en beelden.
- 2) *semantisch-pragmatische kenmerken*: spreekwoorden zijn gericht op een normatieve, conservatieve reproductie van algemeen menselijke waarheden; ze bevestigen vaak cultuurspecifieke normen.
- 3) *communicatieve functie*: spreekwoorden worden dikwijls gebruikt ter ondersteuning van een argumentatie. Een spreekwoord fungeert als een "magister dixit"-argument: de toehoorder wordt verondersteld het met de spreker eens te zijn.
- 4) *meta-communicatieve functie*: vanwege de speelse vorm en de verwijzing naar het volkse gedachtengoed stimuleert of herstelt een spreekwoord de interactie tussen spreker en toehoorder.

Vergelijkingen met dieren zijn stereotypen. Vergelijkingen van het type "x" (zo) f als "y" zijn één van de vijf vaste patronen die spreekwoorden kunnen vertonen¹. In zijn artikel, *Geschlechtsspezifische Stereotypen im Sprichwort: Ein interdisziplinärer Problemaufriß* (1985: 16) omschrijft Daniels stereotypen als volgt:

Stereotypen zijn in woorden uitgedrukte overtuigingen die zich richten op individuen of groepen. Ze nemen de vorm aan van algemene tendentieuze uitspraken die simplistisch en ten onrechte bepaalde eigenschappen of vormen van gedrag aan een groep mensen ontzeggen of toeschrijven.

---

¹"x (zo) f als y", geen x zonder y, beter x dan y, als x dan y, zei-spreuken (uitspraak + middendeel + context).

Als we in het bovenstaande citaat "mensen" door "dieren" vervangen, zijn we al een goed eind op weg voor een begrip van de dierenvergelijkingen.

Stereotypen zijn steeds het resultaat van een selectie van waarnemingen, zodat 'typische' trekken worden toegespitst en andere waarnemingen worden onderdrukt. Dit blijkt ten overvloede uit het feit dat spreekwoorden elkaar kunnen tegenspreken: De *uul* is zowel het toonbeeld van *domheid* als van *wijsheid*. In het Frans zegt men zowel *vif comme un lézard* als *paresseux comme un lézard*. Stereotiepe uitspraken zijn immers retorische procédés en hun waarheidswaarde wordt niet alleen door het algemeen-menselijk gedachtengoed, maar ook ten dele door de concrete context bepaald.

Over de oorsprong en de geografische verspreiding van spreekwoorden is veel onderzoek verricht. Een aantal spreekwoorden stammen uit de Bijbel of uit andere heilige Schriften zoals de Koran; andere zijn voor het eerst gebruikt door een gezaghebbend persoon (een dichter, politicus of filosoof) en horen tot de categorie gevleugelde woorden. Deze spreekwoorden ontleen hun geloofwaardigheid aan de autoriteit van hun bronnen.

De meeste spreekwoorden zijn evenwel anoniem gemeengoed en zijn afkomstig uit de wijsheid van de mondelinge traditie. Spreekwoorden maken het de spreker mogelijk delicate onderwerpen op een indirecte en speelse wijze aan de orde te stellen. Ze hebben vaak ook een meta-communicatieve functie, doordat ze de interactie tussen spreker en toehoorder stimuleren. Volgens een Nigeriaanse zegswijze zijn de spreekwoorden "de palmolie waarmee woorden gegeten worden".

In de Europese talen vertonen vele spreekwoorden en zegswijzen grote onderlinge overeenkomsten. In vele gevallen gaan deze uitdrukkingen terug op Latijnse voorbeelden. De Romeinen waren erg gesteld op spreekwoorden, zoals ook blijkt uit de geschriften van auteurs als Plautus, Cicero en Horatius. Vele Latijnse spreekwoorden zijn op hun beurt ontleend aan het Grieks.

In het jaar 1500 verscheen in Parijs een verzameling van klassieke spreekwoorden, die door Erasmus van Rotterdam werd aangelegd. Verzamelingen van spreekwoorden zijn zeer populair geworden tijdens de Romantiek, toen er een grote belangstelling bestond voor de volkscultuur en de volksgeest en voor het culturele erfgoed uit het verleden. Verzamelingen van spreekwoorden zijn sindsdien in zowat alle taalge-

bieden opgesteld. Typische voorbeelden voor de Scandinavische talen zijn: Molbeck, C., (1850), *Ordsprog, tankesprog og rijmsprog af trykte og utrykte kilder*; Brix, H., (1944), *Danske ordsprog udvalgt og indledt*; Kjær & Holbek, (1969), *Ordsprog i Danmark*; Kuusi, M., (1985), *Proverbia septentrionalia*; Bengtson, (1957), *Svenska ordspråk, ordstäv, talesätt och väderleksrim*; Holm, P., (1987), *Svenska ordstäv och talesätt*. Voor het Zweeds kunnen ook nog de oudere verzamelingen samengesteld door Cavallius, Celsius, Grubb, Hofberg, Marin, Rabén, Rhodin en Stephens worden vermeld.

Ook tussen de Europese talen onderling zijn er heel wat ontleningen en inter-culturele referenties. De oorsprong van een zegswijze is soms te achterhalen via de vormkenmerken. Zo is de Zweedse zegswijze *Fisk utan dryck är ett gift* ongetwijfeld slechts een letterlijke vertaling van de elegante Franse woordspeling *Poisson sans boisson est poison*.

Ook cultuurspecifieke referenties kunnen de oorsprong van een spreekwoord verraden: zo komen hagedissen wel in Franse, maar niet in Zweedse spreekwoorden voor. Het Zweedse spreekwoord *Tranan bär ljus i säng* daarentegen verwijst naar het tijdstip in de lente dat de kraanvogels naar Scandinavië terugkeren en in het hoge Noorden de dagen zo lang geworden zijn dat men bij daglicht naar bed moet gaan.

*

Met het oog op deze lezing heb ik samen met twee Gentse studenten Skandinavistiek, Veerle Poppe en Dirk Ceelen, een klein onderzoek uitgevoerd, dat erin bestond de bundel "Het bestiale in Van Dale" aan te vullen m.b.t. het Zweeds.

Aangezien er nog geen Zweeds Van Dale woordenboekbestand voorhanden was en we ook - één jaar geleden - zelf nog niet zover gevorderd waren met de aanmaak van het Nederlands-Zweedse deel, hebben we voor de honderdtweëndertig dieren uit de bundel Zweedse vergelijkingen opgespoord door de Zweedse equivalenten in twee woordenboeken op te zoeken. Het betreft: Svensk Ordbok en Norstedts Svensk-tyskaordboken.

Als de oogst te mager was en we duidelijke indicaties hadden dat het een dier betrof dat wel degelijk vergelijksmateriaal opleverde, zijn we ook nog te rade gegaan bij SAOB (Svenska Akademiens Ordbok) of Nusvensk Ordbok.

De lijst *Het bestiale in Van Dale* hebben we aldus systematisch aangevuld m.b.t. het Zweeds. De incorporatie van het Zweedse materiaal in de bundel zou aanleiding geven tot een aantal bijstellingen.

1. Sommige dieren uit de lijst krijgen er een eigenschap bij. Zo is een *poedel* nu niet alleen geassocieerd met de adjectieven *gekruld*, *nat* en *volgzaam*, maar op grond van de Zweedse zegswijze *klok som en pudel* nu ook met het adjectief *slim*.

Bijen zijn in het Zweeds niet alleen *vlijtig* maar ook *kwaad* (Zw. *arg*). De haring is niet alleen *Hollands*, *mager*, *opeengepakt*, en *stil*, maar voortaan ook *laf* (Zw. *feg*) en *dom* (Zw. *dum*). Deze voor Zweedse haringen typische eigenschappen blijken ook uit samenstellingen als *sillmjölke*, *lipsill* en *pipsill*, drie weinig lovende omschrijvingen voor iemand die weinig aankan en veel klaagt.

Aan de omvangrijke lijst van eigenschappen die aan de *luis* wordt toegeschreven: *kaal*, *kwetsbaar*, *lelijk*, *plat*, *talrijk*, *trots* en *vies*, kunnen we nu ook *trouw* (Zw. *trogen*) en *arm* (Zw. *fattig*) toevoegen.

Het Zweedse *schaap* heeft hetzelfde makke profiel als zijn soortgenoten in andere taalgebieden, maar is bij uitstek *bescheiden* (Zw. *beskedlig*).

2. De lijst met honderdzevenenzeventig eigenschappen wordt uitgebreid met een twaalfstal nieuwe eigenschappen.

Enkele voorbeelden:

naief Zw. *naief als een kip*

harig Zw. *harig als een beer*

gracieu Zw. *gracieu als een gazelle*

bescheiden Zw. *bescheiden als een schaap*

trouw Zw. *trouw als een luis*

oud Zw. *oud als een kraai*

3. Eigenschappen die aan bepaalde dieren worden toegeschreven, worden nu ook met andere dieren in verband gebracht.

Enkele voorbeelden:

listig Nl. *listig als een slang*

Zw. *listig als een garnaal*

traag Nl. *traag als een slak*

Zw. *traag als een os*

Onze nieuwsgierigheid werd nog verder geprikkeld en we wilden er graag achter komen of ook de lijst van dieren kan worden uitgebreid. Zijn er m.a.w. dieren buiten de lijst van honderdtweeëndertig die in het Zweeds wél aanleiding geven tot vergelijkingen en in de vijf andere talen niet? Een gerichte, cultuurspecifieke benadering leverde niets op: noch rendieren, noch elanden, noch eidereenden vertonen stereotiepe eigenschappen. Wel vonden we enkele vissoorten die typische eigenschappen vertonen. In het Zweedse kan men *vara dum som en nors* (Nl. *dom als een kleine zalm*). Lijkt de Zweedse *nors* dan op een *karper*, die ook in het Frans *bête, ignorant, muet* en *ennuyeux* blijkt te zijn? Verder kan men ook *vara pigga som en mört* (Nl. *vrolijk als een zalm*) en *vara dum som en torsk* (Nl. *dom als een kabeljauw*).

Voor een systematische uitbreiding van de dierenlijst stoten we op dezelfde beperkingen als de samenstellers van *Het bestiale in Van Dale*. Alleen met behulp van een zoölogische index of van een thesaurus, kan men alle dieren op het spoor komen. Het inschakelen van een exhaustieve dierencatalogoog zou echter enerzijds te omslachtig zijn - zegswijzen betrekken we immers toch op dieren waarmee we vertrouwd zijn - en zou anderzijds onrecht doen aan de samenstellers van de Van Dale-lijst die immers ook niet van een exhaustieve lijst zijn uitgegaan.

Om een pragmatische oplossing te bieden voor de afbakening van de semantische taxonomie hebben we de platen met dierenillustraties in het leerwoordenboek *LEXIN* als uitgangspunt genomen. De in het totaal honderdenvier afgebeelde dieren leverden nog enkele nieuwe diervergelijkingen op. Zo komen onder meer een *nobele hermelijn*, een *eigenzinnige egel*, een *kleinmoedige makreel* en een *eenzame pelikaan* zich bij het gezelschap voegen.

De mogelijkheden om het contrastieve onderzoek m.b.t. diervergelijkingen uit te breiden zijn legio.

In eerste instantie is het huidige onderzoekje beperkt tot de expliciete vergelijkingen: zegswijzen waarin het vergelijkend woord *als* of *som* voorkomt. De studie van het lexikaliseringproces bij metaforenparen als Zw. *hök* / Nl. *havik*, Zw. *duva* / Nl. *duif* zw. *räv* / Nl. *vos* lijkt me bijzonder boeiend, alsook de analyse van samenstellingen zoals *finansvalp*, *tidningsanka*, *påläggskalv*, *karriärlejon* en *mullvadstaktik*.

Daarnaast zijn er ook vele voorbeelden van systematische metonymie:

1. In een aantal gevallen wordt de naam van een bepaald dier gebruikt voor de hele familie. In het Nederlands gebruiken we hiervoor het suffix *-achtigen*. Zo kan het Zweedse *lax* vele zalmsoorten aanduiden. Hetzelfde geldt voor *torsk*, waarbij in SOB staat: *även om sammanfattningen av alla torskfiskar* (= alle kabeljouwsoorten).
  2. Dierenamen kunnen ook gebruikt worden om gerechten aan te duiden bereid met het vlees van het betrokken dier:
vb. *kokt torsk: gekookte kabeljauw*.
  3. Dierenamen kunnen gebruikt worden om de betrokken bontsoort aan te duiden: *minck* is een *nerfsmantel*, *hermelin* wordt gebruikt ter aanduiding van de hermelijnen stola, waarmee hoogwaardigheidsbekleders worden getooid.
  4. Dierenamen kunnen ook in de plaats treden van speelgoed of instrumenten die de vorm hebben van een dier.
vb. *teddynalle/ teddybeer, wc-eend, zwaluwstaart*.
  5. Een aparte vorm van metonymie vinden we in het gebruik van dierenamen ter aanduiding van personen in slang.
vb. *makrile/ makreel*.
  6. Tenslotte kunnen dierenamen ook als eigennaam worden gebruikt. Deze ver doorgedreven vorm van metonymie laat zien hoe op dieren geprojecteerde menselijke eigenschappen weer als kenmerkend voor mensen worden beschouwd.
- In sommige subculturen is het gebruik van dierlijke totems zeer frequent. Interessant zou ook kunnen zijn te onderzoeken of, en zo ja in welke mate en met welke connotaties dierenamen gebruikt worden als merknamen. Worden dieren in logo's verwerkt of vinden we ze terug in namen voor boten, hotels, huizen, winkelketens of meubels?

Tussen systematische metonymie en/of doorgedreven metaforen enerzijds, en gevallen van eigenlijke polysemie anderzijds kan men geen scherpe grens trekken.

torsk1.en medelstor fisk med vitt välsmakande kött (= vis)

2.man som använder sig av prostituerad kvinnas tjänster (= persoon die prostituée bezoekt)

3.en spädbarnssjukdom som orsakar vita, sega beläggningar på munnens slemhinna (= kinderziekte)

åll.ormliknande fisk (= vis)

2.mörk färgstrimma längs ryggen på häst (= streep op de rug van een paard)

3.typ rundmask (= worm)

In enkele gevallen kan er zelfs sprake zijn van homonymie.

trut1.typ av stor måsfågel (= vogel)

2.mun, gap; håll truten! (= mond, muil)

Een adequate afbakening van metaforisch, figuurlijk (of ander metonymisch) gebruik en de verzelfstandiging van polysemische variatie is zeer relevant voor lexicografen met het oog op een consequente behandeling van deze gevallen in woordenboeken.

Eén blik in Svensk Ordbok volstaat om aan te tonen dat dit woordenboek niet uitmunt door een consistente behandeling van dit type van variatie. Om een figuurlijke betekenis van een diernaam aan te duiden, vonden we niet minder dan acht verschillende meta-commentaren, zonder dat het voor ons mogelijk was enige systematiek in het gebruik van deze acht (of meer) varianten te ontdekken:

ofta i liknelser

även bildligt

även om [...]

ofta med tonvikt på egenskaper som [...]

även överfört

även som [...]

även bildligt eller i liknelser

spec. i vissa liknelser med tanke på [...]

Bij de behandeling van vergelijkingen met dieren en dierenmetaforen in vertaalwoordenboeken wordt het probleem van de catalogisering van de beeldspraak nog versterkt door het feit dat de graad van lexikalisering in beide talen niet noodzakelijk dezelfde is.

Bovendien zijn er vergelijkingen die niet vertaalbaar zijn ... of wat dacht U van deze meta-talige Zweedse zegswijze om een onhandige en lompe

persoon te karakteriseren: *så vig som den fågeln de kallar ko*, letterlijk vertaald als *zo lenig als die vogel die ze koe noemen!*

Literatuur

- Het bestiale in Van Dale*. Utrecht / Antwerpen, 1993.
- Daniels, J. 'Geschlechtsspezifische Stereotypen im Sprichwort: Ein interdisziplinärer Problemaufriß'. In: *Sprache und Literatur im Unterricht und Wissenschaft*, 1985, 16.
- Lexin, Svenska ord - med uttal och förklaringar*. Uppsala, 1993.
- Norén, Kerstin. *Tre uppsatser om lexikalisk flertydighet (polysemi) i tvärspråkligt perspektiv*. Göteborg, 1994.
- Svensk Ordbok*, Stockholm, 1987.